

GEORGIA KOURTESSI-PHILIPPAKIS, *Le Paléolithique de la Grèce continentale. État de la question et perspectives de recherche*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1986, 250 p., 14 hărți, 23 fig., 26 planșe

Lucrarea Georgiei Kourtessi-Philippakis, *Le Paléolithique de la Grèce continentale*, apărută în 1986 la Paris, este deosebit de prețioasă. Ea reprezintă o sinteză interesantă a tuturor studiilor paleolitice întreprinse în Grecia. Subtitlul lucrării — „État de la question et perspectives de recherche” — este semnificativ, intrucit autoarea nu se limitează la un simplu bilanț istoric, ci întreprinde o analiză critică a evoluției cercetărilor în Grecia. Este prima sinteză de acest gen realizată în țara sa. G. Kourtessi-Philippakis nu s-a limitat doar la cercetarea studiilor referitoare la paleoliticul grecesc, ci a parcurs în întregime teritoriul Greciei continentale, a vizitat așezările, a studiat topografia lor și materialul arheologic, s-a consultat cu paleoliticieni consacrați.

În realizarea studiului de față au fost folosite scheme clasice. Astfel, după o introducere care cuprinde istoricul și stadiul cercetărilor întreprinse începând cu anul 1857, urmează prima parte a lucrării consacrată descrierii stațiunilor și materialului arheologic. A doua parte, cea de sinteză, cuprinde capitole generale referitoare la: paleocomediul, mod de viață, industrii litice, industrie de os, artă paleolitică, cadru cronologic, în care sînt expuse discuții, ipoteze personale. În ultimul capitol sînt prezentate concluziile științifice și problemele puse de studiul acestei epoci în Grecia. Stadiul acestor probleme, generale sau particulare, istorice sau actuale este analizat aici într-o optică ce vizează elaborarea unui program de cercetări sistematice care să se aplice în Grecia într-un viitor apropiat.

Pentru a înțelege importanța acestui studiu este necesară o scurtă trecere în revistă a cercetărilor paleolitice întreprinse în Grecia din 1867 pînă în prezent. După cîteva informații sporadice de la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX asupra unor unelte de piatră în Grecia — informații datorate lui F. Lénormant, H. Breuil, H. Obermaier și A. Markovits — descoperirea unei industrii litice în adăpostul de la Seidi (Beoția) în 1941 a inaugurat o nouă fază de cercetări în întreaga perioadă postbelică. În cursul deceniului 1960—1970 se vor organiza săpături sistematice. Este o epocă deosebit de fructuoasă, la care și-au adus contribuția mai

multe școli arheologice: cea engleză în Epir, franceză în Elida, americană în Argolida, germană și greacă în Thessalia. Au fost descoperite numeroase peșteri și adăposturi, așezări în aer liber. Comparativ cu cercetările paleolitice din anii '60 rezultatele obținute în deceniul 1970—1980 sînt mai puțin numeroase. La ora actuală, singura săpătură întreprinsă este cea din peștera Kephalaria.

Prima parte a acestui studiu — consacrată descrierii așezărilor și materialului lor — este importantă prin maniera proprie folosită de autoare. Stațiunile prezentate sînt grupate pe regiuni geografice: Grecia nordică, de vest, centrală și de sud. Fiecare așezare are o fișă analitică extrem de bogată care cuprinde: coordonatele administrative și cartografice, tipul de habitat, condițiile de descoperire, stratigrafia, industria litică, industria de os, fauna, antropologie, cronologie, stadiul de conservare și bibliografie.

În Grecia nordică, respectiv în Macedonia și Tracia, paleoliticul este sporadic reprezentat. Astfel, la Palaiokastros, echipa Universității din Cambridge, sub direcția lui E. S. Higgs a adunat de la suprafață o bifacială de tip acheulean și o piesă foliacee bifacială musteriană, ceea ce ar indica după opinia lui Higgs un habitat care datează din paleoliticul inferior și mijlociu. Singura locuire săpată în Macedonia se află în Peninsula Calcidică. Este vorba de peștera Petralona care ridică probleme extrem de serioase. Cercetările efectuate aici de o echipă greacă au scos la lumină un craniu uman fosil, industrie litică și de os. Acest craniu reprezintă unica descoperire antropologică a Greciei. Semnificativ este că pînă în prezent antropologii nu s-au pus de acord asupra interpretării caracterelor anatomice ale acestui craniu și nici asupra cronologiei. Inițial, P. Kokoros și A. Kanelis l-au considerat *Homo neanderthalensis*, corelîndu-l cu cel de la Spy I.

H. Hemmer și C. B. Stringer consideră că prezintă caractere de *Homo erectus*, plasîndu-l în pleistocenul mijlociu. Cea mai recentă opinie aparține lui E. Trinkhaus și W. Howells care consideră că este vorba de un *Homo erectus* evoluat, cu o vîrstă de cel puțin 400 000 ani. În ceea ce privește industria

litică, autoarea remarcă faptul că ea nu a fost studiată în mod serios. Cercetând materialul litic de la Petrolana, G. Kourtessi-Philippakis se întreabă dacă este vorba într-adevăr de unelte cioplite intenționat. Dealtfel, și asupra stratigrafiei s-a revenit până în prezent de trei ori. Avind în vedere că problema cronologică, a industriei litice și cea antropologică rămân încă deschise, autoarea cere o abordare mai profundă și mai serioasă a bogatului material oferit de Petralona.

În Grecia vestică, Epirul nu a furnizat elemente de paleolitic inferior, fiind însă bogat în vestigii aparținând paleoliticului mijlociu și superior. Limitele cronologice ale acestor perioade sînt delimitate de o serie de datări C_{14} , cuprinse între 39 900 BP (I-1957) și $13\,400 \pm 210$ BP (I-1960). Stațiunile descoperite se pot clasifica în două grupe: peșteri și adăposturi — Kastritsa, Konitsa, Asprochaliko — și așezări în aer liber — Kokkinopilos, Stefani, Morii, Karvounari, Eléoussa etc. Ne vom opri asupra industriei litice de la Asprochaliko intrucît aceasta este foarte abundentă (aproximativ 35 000 piese) și extrem de importantă. Arheologii englezi au distins două faciesuri principale. Este vorba de un „musterian de bază” (straturile 24—30) care conține așchii Levallois cu talon gros, racloare simple sau transversale cu rețușuri fine, virfuri largi și groase, nuclee discoidale (C_{14} : $37\,000 \pm 4100$ BP — I — 1958). Al doilea facies a fost numit „micromusterian” (straturile 14—24) și conține așchii, racloare cu rețușe scalariforme, virfuri musteriene și gratoare mici. Talonul este fațetat (C_{14} : 39 900 BP — I — 1957). Stratul 14 reprezintă pentru E. S. Higgs un „hiatus în ocuparea așezării”, marcînd totodată limita între paleoliticul mijlociu și cel superior.

În Thessalia (Grecia centrală) cercetarea paleoliticului este la începuturile sale. Absența stațiunilor săpate — remarcă G. Kourtessi-Philippakis — constituie un handicap pentru studierea paleoliticului și mai ales pentru realizarea unui cadru cronologic. Observațiile geologice au permis situarea descoperirilor în pleistocenul superior. Examinarea faunei a dat posibilitatea precizării virstei: Riss-Würm și Würm. În sfîrșit, materialul litic adunat a fost atribuit după criterii tipologice paleoliticului mijlociu și celui superior.

În a doua regiune a Greciei centrale — Stéréa Hellada — paleoliticul rămîne și aici puțin explorat, el fiind reprezentat doar de un singur habitat: adăpostul Seidi. Cele 652 piese din acest adăpost reprezintă o industrie pe lame și așchii: gratoare simple, carenate și circulare, virfuri rețușate, burine, lamele *à bord abattu*. Existența laolaltă a pieselor magdaleniene cu cele aurignaciene

a permis situarea adăpostului la sfîrșitul paleoliticului superior, ipoteză confirmată de faună și sedimente.

Grecia de sud este bogată în stațiuni paleolitice. Cele mai importante din Argolida sînt peșterile Franchthi și Kephalaria. C. Perlès a elaborat un prim raport asupra materialului litic de la Franchthi, care se compune în principal din: microburine, gratoare mici circulare, lamele *à bord abattu*. Spre sfîrșitul paleoliticului devin mai abundente piesele denticulate și lamelele cu două virfuri. Virsele obținute prin metoda C_{14} se situează între $22\,330 \pm 1270$ BP (I—6140) și $10\,260 \pm 110$ BP (P—2231). Sondajul efectuat în 1972 la Kaphalaria de către R. Felsch a scos la lumină o industrie litică realizată din radiolarit de bună calitate. Locuirea de aici se plasează după stratigrafie, faună, industrie litică în paleoliticul superior.

În Elida, echipa franceză condusă de regretatul A. Leroi-Gourhan, în urma unei cercetări de teren sistematice, a localizat peste 50 de așezări în aer liber. Toate acestea se apropie ca tip de cele din Thessalia. Industria litică din această regiune cuprinde în general nuclee Levallois, discoidale, musteriene, așchii Levallois, gratoare, persoane, burine, galete amenajate.

A doua parte a studiului Georgiei Kourtessi-Philippakis este reprezentat de capitole generale privind paleomediul, economia, industriile litice, cadrul cronologic. Vom încerca să prezentăm pe scurt concluziile cercetărilor de acest gen.

Studiile privind paleomediul sînt foarte recente în cercetarea paleolitică greacă. În urma prospecțiunilor geologice întreprinse de J. Aubouin, A. Sestini, P. Y. Péchoux s-a confirmat prezența ghețarilor în Grecia, majoritatea acestor formațiuni fiind atribuite în general glaciațiunii Würm. În ceea ce privește limitele țărmlui cuaternar, trebuie precizat că începînd de pleistocenul inferior și continuînd pînă în cel superior, a avut loc un ciclu transgresiv-regresiv. Pentru arheologi, rezultatele acestor cercetări au o importanță capitală. Astfel, formațiunile marine pot fi puse deseori în relație cu depozitele continentale, cu fauna și utilajul litic. Aceste conexiuni au permis de multe ori deîmîierea cu precizie a virstei unor serii litice, care în absența unui context stratigrafic și doar prin simpla lor morfologie rămîn descoperiri puțin semnificative. De exemplu, îndepărtarea țărmlurilor și în consecință extensiunea teritoriului din jurul peșterii Franchthi spre sfîrșitul Würm-ului, au fost considerate factori cu rol determinant în epocă pentru dezvoltarea economiei și organizarea exploatarea resurselor. Condiții similare au existat și pentru peștera Kephalaria situată la 4 km de litoralul actual.

Totodată au fost studiate foarte atent depozitele de „terra rossa”, cel mai impresionant fiind cel de la Kokkinopilos, în Epir, în care au fost descoperite numeroase unelte de piatră. Epoca de sedimentare a acestora se plasează după părerea lui R. W. Hey și J. L. Bintliff în cursul Würm-ului vechi sau mijlociu.

În ceea ce privește vegetația și fauna, cercetarea paleolitică grecească dispune de studii importante. Sursa principală a informațiilor privind vegetația o constituie lucrarea lui S. Bottema, *Late quaternary vegetation history of North-western Greece*, ce însumează rezultatele sondajelor efectuate în Macedonia vestică și Epir. Diagramele obținute acoperă o lungă perioadă de timp, care se întinde din Riss până în epoca actuală. Imaginea generală a vegetației în Riss este una de steapă, pădurea de conifere ocupând cele mai înalte culmi. Interglaciular Riss—Würm se caracterizează prin existența unei păduri din esențe cu frunze căzătoare a cărei compoziție variază. Dacă în prima parte a Würm-ului a avut loc o expansiune a pădurii de conifere, în cea de-a doua, condițiile climatice devenind foarte uscate, pinii au ocupat înălțimile. În Dryas-ul recent, coniferele se vor extinde din nou, acesta constituind punctul de plecare pentru începutul post-glaciularului.

Acestei vegetații îi corespunde o anumită faună. Autoarea precizează însă faptul că studii speciale de faună nu s-au făcut decât în Thessalia, Epir și sudul Greciei. Pentru Thessalia, J. Bocssneck a observat că animalele climatei de steapă rece sînt în mod egal prezente în climatul de steapă caldă; de asemenea, animalele din climatul subarctic sînt prezente în cel de steapă caldă sau în medii păduros. Acest amestec de specii observat și în Europa Centrală se justifică în Grecia prin faptul că influența zonei glaciare este aici mai puțin puternică, deși regiunea Thessalici era dominată de înălțimile Olympului și Pindului acoperiți de zăpadă și gheață în Würm. În Epir, absența unui studiu complet asupra faunei nu a permis detașarea unor concluzii definitive. În schimb, în sudul Greciei, situația este ceva mai clară. Astfel, în paleoliticul superior, în Stêrcă Hellada sînt prezenți: *Cervus elaphus*, *Capra ibex*, *Equus hydruntinus*, ceea ce presupune caracterul mediteranean al acestei zone.

Economia paleolitică în Grecia se bazează în esență pe vînatoare. Dintre mamifere, cervideele erau cele mai căutate. Oamenii acestei epoci au vînat și consumat și alte animale, ca de exemplu: muflonul (*Capra ibex*), *Equus hydruntinus*, *Bos primigenius*, porcul mistreț (*Sus scrofa*). Ni se pare inte-

resant de semnalat examinarea minuțioasă a oaselor de păsări din peștera Keplhari. L. Reish a distins pe partea distală a unui număr mare de tibiotarsi provenite de la o specie de potîrnice (*Alectoris graeca*) incizii lineare orizontale făcute probabil cu o uneltă de silex. Ele au fost interpretate de L. Reish drept o tehnică cu dublu scop: decorativ sau mijloc de a obține o rezervă de pene. Sigur este însă că această specie de potîrnice poate fi clasată printre speciile vîinate.

Culesul — o altă activitate economică bine dezvoltată în paleolitic — este puțin cunoscut. Pescuitul a fost practic înșă pe scară largă în cursul paleoliticului în Grecia, majoritatea așezărilor fiind situate în apropierea mării, lacurilor sau riurilor. În ceea ce privește organizarea economiei s-au emis o serie de ipoteze destul de tentante. Ne vom opri asupra celei mai interesante. Astfel, pare aproape sigur că spre sfîrșitul paleoliticului superior, locuitorii din peștera Françhthi practica nu numai pescuitul, dar și navigația în plină mare. Afirmatia se bazează pe faptul că în nivelurile datînd din mileniul XI î.e.n. a fost găsită obsidiană provenită din insula Melos. C. Perlès sublinia dubla importanță a acestei descoperiri: „ea demonstrează o deschidere spre lumea exterioară și face totodată ca originea navigației pe Mediterana să fie mai veche decît cunoșteam pînă acum”¹.

Un capitol interesant este dedicat industriei litice. Paleoliticul inferior este reprezentat de piese litice lipsite de context stratigrafic, culese de la suprafață: bifaciala de la Palaiokastro (datată de E. S. Higgs acum aproximativ 100 000 ani), unelte numite chopping-tools de la Petralona, o bifacială de la Kokkinopilos și una din Epir. Din acest motiv, paleoliticul inferior rămîne aproape necunoscut în Grecia. În schimb, paleoliticul mijlociu și superior sînt două epoci bine reprezentate. Despre industriile litice din adăpostul de la Asprochaliko am făcut referiri mai sus. Este vorba de cele două faciesuri principale: „musterian de bază” — datat C_{14} 37 000 \pm 4100 / -2700 BP (I — 1958) — și „micro-musterian”, datat C_{14} 39 000 BP (I — 1957). Industriile mustericne din celelalte depozite au o poziție stratigrafică în general similară. De asemenea a putut fi constatat faptul că musterianul din așezările în aer liber nu cuprinde peste tot un singur facies și poate fi comparat cu cel de la Asprochaliko. În general este vorba de un musterian clasic, cu virfuri și ra cloare. Debitajul Levallois este cunoscut și folosit. Așchiile Levallois sînt de dimensiuni mijlocii și relativ groase. Materia primă folosită este reprezentată de silex, jasp roșu etc.

Stațiunile săpate, ce se încadrează în paleoliticul superior sînt mai numeroase și materialul mai bogat. Este vorba de adăposturile de la Asprochaliko (straturile 1-13) și Seidi, peșterile Kastritsa, Franchthi, Kephalaria, cît și așezarea în aer liber „Kokkinopilos punctul a”. Nivelul cel mai vechi cunoscut aparținînd paleoliticului superior este prezent în adăpostul de la Asprochaliko (C_{14} : 26 050 BP (I-1956)). Industria litică este compusă din lamele *à bord abattu* de tip gravetian, gratoare, burine de mici dimensiuni. Piesele acestui complex pot fi comparate cu cele provenite din straturile inferioare (220-204) de la Franchthi (C_{14} : $22\ 330 \pm 1\ 270$ BP (I-6 140)). Apariția microlitelor și microburinelor a fost observată la Asprochaliko, Franchthi, Kastritsa. Virțuri *à cran* se întîlnesc mai ales în Grecia Centrală și în zonele sudice, unde piesele magdaleniene sînt amestecate cu cele aurignaciene. Puține stațiuni în aer liber aduc elemente suplimentare necesare unei mai bune definiri a paleoliticului superior.

Georgia Kourtessi-Philippakis a remarcat faptul că se vorbește mult de caracterul „atipic” al uneltelor, ceea ce pare să fie o trăsătură esențială a industriilor grecești. Fără îndoială, subliniază autoarea, acest „atipism” maschează de fapt caracteristicile proprii paleoliticului grec.

Industria de os și arta paleolitică nu au fost studiate pînă în prezent.

În ceea ce privește problemele de cronologie sînt analizate metodele relative și cele absolute. În esență cronologia paleoliticului din Grecia se fondează pe datele stratigrafiei, faunei și industriei litice. În ultima vreme

însă, cadrul cronologic stabilit pe datele relative este precizat cu ajutorul citorva datări de radiocarbon obținute în așezările de la Asprochaliko, Franchthi, Kastritsa. Dispunînd de toate aceste date, G. Kourtessi-Philippakis a schițat cadrul cronologic pentru paleolitic în Grecia. Astfel, autoarea subliniază că cele mai vechi urme de locuire sigure aparțin paleoliticului mijlociu. Prin studierea faunei din Thessalia, aceasta urcă în interglaciular Riss/Würm. Fără îndoială, data C_{14} obținută în aceeași regiune (44 000 BP-11v-809), deși nu se precizează, ar aparține interstadiului Peyrards, situat între 44 000-42 000 i.e.n. Treccrea la paleoliticul superior este reprezentată numai la Asprochaliko. Aici însă apare un hiatus între $37\ 000 \pm 4100$ BP (I-1958) și $26\ 050 \pm 900$ BP (I-1956). Imediat după această ultimă dată secvența paleoliticului superior este cvasininteruptă. Perioada de sfîrșit a timpurilor glaciare merge spre $10\ 260 \pm 110$ BP (P-2231) la Franchthi, unde se remarcă prezența unui nivel „mezolitic” pus pentru prima oară în evidență în Grecia.

În ultimul capitol sînt expuse concluziile științifice și sînt analizate problemele puse de studiul paleoliticului Greciei, cerîndu-se o amplificare a cercetărilor, atît de vitale pentru o mai bună cunoaștere a preistoriei în SE Europei.

Lucrarea Georgiei Kourtessi-Philippakis, bine documentată și foarte clar prezentată, constituie un important instrument de lucru în studierea paleoliticului în Grecia.

Roxana Dobrescu

¹ C. Perlès *Des navigateurs méditerranéens il y a 10 000 ans*, La Recherche, 96, p. 83

MIHAIL ZAHARIADE, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, Editura Academiei R. S. România, București, 1988, 200 p. și 28 fig.

Este de notat cu satisfacție apariția recență în nr. XLIX din „Biblioteca de arheologie” a Editurii Academiei R. S. România a studiului amplu al lui M. Zahariade, cercetător harnic al istoriei militare romane de la Dunărea de Jos, deja cunoscut printr-o serie de studii și comunicări, unele publicate și în această revistă. Lucrarea încearcă pentru prima dată pe larg în cazul celor două provincii o confruntare a conținutului textului antic evocat în titlu cu informațiile de natură arheologică, epigrafică, numismatică ș.a., acumulate mai ales în ultimul secol și mai bine de cercetări din cele două foste provincii romane tîrzii. În unele situații se remarcă

și contribuții sau cercetări personale ale autorului, de felul celor de la Topraichioi (în colaborare cu A. Opaît) sau de la Independența (colectiv). Nu lipsesc nici paralele cu alte surse literare contemporane izvorului, mai timpurii sau mai tîrzii, iar tot acest ansamblu arată de la început că M. Z. a parcurs, pe lîngă acestea, mai toată documentația de specialitate românească, bulgărească sau de alte proveniențe. Rod al acestei documentări este dealtfel și prudența manifestată de autor care, astfel, a limitat investigarea sa la puțin peste 200 de ani (a. 284-490 e.n.; nu „aproape 200”, cum scrie el la p. 19). Explicabilă prudență, deoarece transformările din orga-